

DANIEL PIÑOL-ALABART

Escriure a l'edat mitjana:
poder, gestió i memòria

Writing in the Middle Ages:
Power, Management, and Memory

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

ÍNDEX

*Escriure a l'edat mitjana:
poder, gestió i memòria*

9

*Writing in the Middle Ages:
Power, Management, and Memory*

51

ESCRIURE A L'EDAT MITJANA:
PODER, GESTIÓ I MEMÒRIA

Aquest text, que forma part de les activitats de recerca dels projectes HAR2012-33755, HAR2015-65146P, és una adaptació de la lliçó impartida el 16 d'octubre de 2015 a l'Aula Capella de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, en el marc de les XIV Jornades de Cultures Medievals organitzades per l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM).

INTRODUCCIÓ

El títol d'aquest treball fa referència a un verb, a una acció, més que no pas a un substantiu. El fet que haguem escollit l'acció d'escriure i no l'escriptura es fonamenta en l'evolució que ha experimentat la paleografia des que Jean Mabillon i Daniel Papenbroeck van començar a configurar-la com a ciència al darrer terç del segle XVII. En aquell moment aquesta ciència, juntament amb la diplomàtica, s'interessava per la lectura dels documents medievals amb l'objectiu d'analitzar-ne l'autenticitat o la falsedat. Així, els paleògrafs es fixaven en l'escriptura o, més ben dit, en les escriptures. Aquesta visió de la paleografia va agafar empenta amb el fetitxisme al voltant dels documents promogut per l'historicisme de finals del segle XIX. Però també s'hi va afegir la fixació dels paleògrafs en

les escriptures, que entenien com diferents formes gràfiques per expressar un missatge. Aquesta idea va perdurar al segle xx i els paleògrafs van començar a fer-se preguntes sobre els documents: com, quan i on s'ha escrit un document? Aquestes qüestions eren primordials per entendre les escriptures, per entendre'n la morfologia, la cronologia, l'execució. Però calia un pas més. Ningú s'havia plantejat encara atendre l'acció, és a dir, el verb escriure. Per això paleògrafs com ara Armando Petrucci o Attilio Bartoli Langeli l'any 1978 van afegir tres preguntes més: qui escriu un «producte escrit», per què i per a qui. Ja no es parlava únicament de documents sinó de productes escrits: documents, llibres, pasquins, grafits, rètols, diaris personals... I tampoc no es parlava tant d'escriptures sinó de l'acció d'escriure, una acció que només pot ser executada per una persona immersa dins d'un col·lectiu, una classe social, un context cultural... Els conceptes s'havien ampliat enormement, com també ho va fer la paleografia, que va incorporar el vessant d'història de la cultura escrita. Aquesta vol estudiar la historicitat de les pràctiques relatives a la producció i l'ús dels textos. I aquestes pràctiques tant són actives (escriure) com passives (llegir). Per això ens fixem en

l'escriure i no en l'escriptura (Gimeno Blay, 2008: 107-127). I ho farem relacionant les pràctiques amb els conceptes de poder, gestió i memòria: el poder, entenent la relació que té aquesta acció amb aquells que exerceixen un control de la societat en l'edat mitjana; en la gestió, que necessàriament ha d'escriure tot allò que passa pel taulell d'un botiguer o un mercader, per posar un exemple clar, i la memòria, perquè escriure vol dir fixar també els missatges en un temps i poder comunicar-los a un lector futur.

ESCRIURE AL PALAU

Entrem primer que res al palau, aquell àmbit propi del poder polític i de les lleis (Cardona, 1999: 95). En lloc de parlar d'àmbit, Cardona es refereix a domini, és a dir, aquell conjunt de situacions socials tipificades i regulades per unes normes de conducta —i entre aquestes hi ha el poder—, que queden resumides amb una paraula: el palau. Allà s'executen documents oficials (registres, diplomes, annals, inscripcions celebratives, tractats, cartes...) o es redacten textos jurídics per a la regulació de l'espai o l'àmbit sobre el qual s'exerceix el

poder. Per tant, el poder té necessitat d'escriure: per governar, per justificar les accions de govern, per justificar la seva situació en el poder (qui són els avantpassats...). Ens referim a institucions importants com és la monarquia, però també a altres institucions com són el notariat, l'Església o el municipi. Aquest darrer, per exemple, necessita l'escriptura per gestionar un element fonamental en el seu funcionament: el deute. El Consell Municipal no utilitza únicament l'escriptura per fixar la seva memòria (llibres d'acords), controlar la vida quotidiana (ordinacions) o regular espais i serveis (llibre del mostassaf, per exemple). La institució municipal necessita un control per escrit sobre el deute, un problema que a finals del segle xv es va anar fent cada dia més gros i important, i que arribà a llocs com Tarragona, que van veure les seves finances fent fallida i en la ruïna (Cantarell, 2015). No obstant això, per centrar-nos en un aspecte d'aquest àmbit del poder volem fixar-nos en l'entorn del monarca. En la Corona d'Aragó, si es vol trobar una activitat gràfica important en aquest àmbit cal remuntar-se al darrer terç del segle xii. Al voltant del monarca hi ha una escrivania ben formada i constituïda per uns escrivans que escriuen els documents que mana escriure i dicta el rei Alfons II, el

Cast (Trenchs, 1983: 47-87). El manament reial es tradueix en la inserció de l'expressió *rogatus scripsit* dins de la subscripció que redacten els escrivans (*scriptor comitis* en temps de Ramon Berenguer IV; *scriba regis*, en el cas de l'escrivania del rei aragonès) en l'escatocol com a cloenda de l'acte escrit. És la mateixa expressió que utilitzen aquells que escriuen documents per a persones privades, escrivans que generalment pertanyen a l'àmbit eclesiàstic, en absència d'un notariat públic que ja trobarem implantat a mitjan segle XIII.

Aquesta escrivania incipient es desenvolupa amb Jaume I i l'aparició dels registres de Cancelleria, que d'alguna manera copien el sistema de redacció implantat en altres cancelleries com ara la francesa o la pontifícia, que són els exemples que més influeixen (Aragó-Trenchs, 1982: 22-25). Els registres constitueixen un element de control dels usos en l'elaboració dels documents expedits per la Cancelleria; són, per tant, una intervenció sobre el fet d'escriure, que en l'àmbit reial és molt complex. Així, el gest d'escriure o de manar escriure ja no era únicament el dictat d'un acte jurídic o un privilegi, sinó que anava més enllà. El procés de redacció del document reial s'amplia de manera que l'*actio* es desenvolupa en diferents fases que després es

veuen reflectides en la *conscriptio* mitjançant les indicacions que insereixen els escriptors i el canceller, tant en el document *in mundum* com en el registre. Una d'aquestes expressions que trobem en els documents és la *iussio*, és a dir, la indicació escrita del manament reial en el sentit que el document sigui redactat: *domini regis mandavit mihi...* (Conde, 1983) i immediatament apareix l'abreviatura de *probata*, indicant que el document havia estat comprovat pel canceller i estava preparat per a *expeditio*. I cal tenir en compte també l'obra de Pere el Cerimoniós, que va fer redactar les *Ordinacions de la Casa i Cort* l'any 1344 (Gimeno, Gosalbo, Trenchs, 2009), i amb aquest fet el rei organitzava la seva casa i les persones que estaven al seu servei: «a memoria eternal e dreita dispensació de regiment [...]». Per tant, escriure per gestionar, manifestant-se sobretot en l'organització de la Cancelleria, al capdamunt de la qual s'hi situava el canceller:

En après, lo canceller, quant a ordonació de nostre consell, sobre tots los altres serà, lo qual encara denant serà en special a tots l'literats e clergues qui en nostra cancellaria o en altre loch qualsque officis nostres amistraran.

Si tornem al regnat d'Alfons II, veurem com es vinculen al monarca un grup d'escrivans que col·laboren amb ell en la redacció dels documents i també en la seva conservació. Poder, gestió i memòria entren ara en joc. Alfons el Cast, que reuneix dos regnes, vol posar ordre en les seves terres i ordena redactar el *Liber feudorum maior*, l'any 1196 (Baiges, 2011: 77-95). En aquesta recopilació hi ha documents del segle IX i imatges que mostren el procés d'elaboració de documents. Aquests escrivans redacten el *Liber* amb un registre gràfic de tipus librari, diferent de l'escriptura utilitzada en els documents, amb escriptura minúscula diplomàtica més cursiva. Per què el canvi de registre? Doncs perquè hi ha una consciència clara del paper que té el text en cada moment, i el cas que ens ocupa ara, el *Liber*, és un instrument per conservar la memòria i fins i tot per manifestar la imatge del rei a través del llibre; els documents, per a la gestió del patrimoni, per a l'exercici del poder, s'escriuen en minúscula diplomàtica, aquella escriptura que a mitjan segle XIII esdevingué el model canonitzat del que anomenem escriptura gòtica catalana. En aquest fet de la redacció del *Liber Feudorum Maior* hi veiem també els inicis d'un arxiu al servei del monarca, de manera que Cancelleria i

de les tombes dels reis enterrats a l'església abacial no hagi d'anar lluny per conèixer les magnífiques gestes d'aquells reis. L'escrivà que va redactar la carta, Bernat Miquel, hi va incloure un paràgraf:

Car, si bé les gestes dels atenesos i d'altres nacions van ser grans i magnífiques, major fou llur fama perquè els grans enginyers dels escriptors d'altres terres les van exaltar fins a tanta glòria que són quasi increïbles.

És una cita de Salusti i indica el moment cultural en què va ser escrit el document, l'any 1380, el moment que comença l'entrada de l'humanisme a Catalunya de la mà de la Cancelleria Reial. El mateix escriptor va escriure una altra carta al cap de poc temps, al setembre del mateix any, una carta que conté l'elogi que fa el rei del valor artístic de l'Acròpoli d'Atenes, per aquell temps, de domini català.

Quan Pere el Cerimoniós va lliurar els llibres a l'abadia cistercenca ho va fer a través d'un gest, el de la donació, i també a través de l'escriure: una carta en la qual s'indica el fet de la donació. Però el rei encara expressa el desig de tenir un escriptor que enalteixi les lloances a la seva obra de governant. El monarca ordena a

Arxiu es desenvolupen en paral·lel, i el càrrec d'arxiver s'estableix l'any 1346 en la persona de Pere de Perseya, escrivà de Pere el Cerimoniós (Gimeno, 2006: 51). D'aquesta manera, l'Arxiu esdevindrà una eina usada pel rei per controlar, per exemple, el seu patrimoni (Ferrer Mallol, 2004). Diversos exemples, que no són exhaustius, corroboren l'ús de l'Arxiu Reial per part dels monarques.

Així, Jaume II va manar a Mateu Botella, escrivà reial, que elaborés un *Memorial* amb la relació de propietats i alienacions del Patrimoni Reial a partir de la informació recollida en els registres de la Cancelleria. La llista comença amb Jaume I (1234) i finalitza amb Jaume II (1305) (ACA, *Collecció Memorials*, núm. 6, fol. 65r.). Pere el Cerimoniós va enviar un albarà a l'arxiver tot ordenant-li la cerca del testament del rei Jaume I i la realització d'una còpia que havia de ser lliurada a la comtessa d'Empúries —no porta data, però se sap que és posterior al 1363— (ACA, *Collecció Història de l'Arxiu*, n. 90). També el rei Cerimoniós va manar que es fes un inventari dels principals pergamins de l'arxiu, una relació que encara era utilitzada en temps d'Alfons el Magnànim (ACA, *Collecció Memorials*, núm. 3, fol. 71v-72r). Precisament és Alfons el Magnànim qui, tret-

ze dies abans de morir, mana a l'arxiver Jaume Garcia que busqui en l'arxiu el testament del seu pare Ferran I (ACA, *Collecció d'Història de l'Arxiu*, núm. 507, 1458 juny 14, *Nàpols*). I mana que en faci una còpia: «[...] la qual interculsa en letra vostra trametreu a nostre protonotari mossen Arnau Fonolleda, e açò fareu secretament no comunicant ne ab persona alguna». El document original es conserva en l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en ell hi ha constància de la *registratio* amb la indicació que el document està registrat *in secretorum* Vº. D'altra banda, el document porta la signatura autògrafa del rei i del seu protonotari, Fonolleda.

Un darrer exemple, dels molts que podríem trobar, ens trasllada a un període curiós com és el de la Guerra Civil del 1462, que va generar un conjunt de registres anomenats del reis intrusos, és a dir, Enric de Trastàmara (1462-1463), Pere de Portugal (1463-1466) i Renat d'Anjou (1466-1472). Doncs bé, el rei Joan II, un cop acabada la guerra, va ordenar conservar adequadament els registres dels reis intrusos, i justificà aquesta decisió amb la intenció que les generacions futures sabessin com s'havien comportat els tirans (ACA, *Cancelleria, Pergamins de Joan II*, núm. 201, 1472 novembre 30).

És evident que a partir d'aquest darrer exemple es desprèn la idea de la preocupació per la conservació, que era contínua en els reis i en els arxivers. En una ocasió, Pere Miquel Carbonell es va dirigir a Ferran el Catòlic suplicant-li que els registres conclosos es dispositessin amb celeritat a l'Arxiu (ACA, *Collecció Història de l'Arxiu*, núm. 533, 1503 maig 2, Barcelona).

Un dels elements a tenir en compte del regnat de Pere el Cerimoniós, potser perquè és un dels més significatius pel que fa als usos de l'escriptura, és també la lectura. En aquest període tan important, si ens desplaçem al monestir de Poblet hi trobarem diversos exemples sobre lectura, llibres i biblioteques. Sembla que el rei Cerimoniós va manar construir la seva biblioteca en una de les estances del cenobi (Gimeno, 2006: 157-194). Havia d'estar nodrida de llibres que faria portar des de casa seva. La voluntat de constituir la biblioteca, i l'ordre de construir-la, es barregen amb el desig de llibres i el desig de donar publicitat a aquest fet. El rei demostra una ànsia de posseir llibres d'història, perquè és conscient que una de les millors armes polítiques és la història. Pere el Cerimoniós va llegir llibres que narraven els fets dels seus avantpassats, especialment la Crònica de Jaume I, a qui admi-

rava. I s'interessava també per les gestes dels herois de pobles propers als regnes de la Corona d'Aragó: Castella i França; fins i tot de més llunyans com Hongria, Dàcia o Noruega. També recordem que va ser ell qui va convertir el monestir de Poblet en panteó reial, amb la voluntat d'enllaçar amb el passat del Casal de Barcelona.

El 1359 s'envien a Poblet les *Cròniques dels reys d'Aragó e comtes de Barchinona*, una crònica que arriba fins al moment «que nós començam a regnar». I diu expressament «per tal que aquelles Cròniques pugan ésser trobades, e d'ací avant memòria·n sia ahuda». Però no sembla que la idea de formar una biblioteca reial al cenobi estigués consolidada, malgrat que en aquell any hi arribaven altres llibres. Cal esperar al 1378 per trobar una donació important d'objectes litúrgics, ornaments i llibres al monestir. El 1380 arriba un nou conjunt de llibres d'història per tal que el rei pugui justificar l'elecció de Poblet com a lloc del seu enterrament, però també perquè els visitants, els monjos, els nobles... trobin en la lectura un profit i aprenguin a imitar les coses bones que puguin llegir i a evitar les dolentes. Però la voluntat reial va més enllà. Diu que una altra raó és que tot aquell que llegeixi els epitafis